

Research Paper

A Critical and Practical Study of the Civil Society and Economic Corruption and Transparency in Iran

*Khalilallah Sardarnia¹ Maryam Bonei²

1. Professor of Political Sciences, Shiraz University

2. M.A. Graduated in Political Sciences, Shiraz University

DOI: [10.22034/ipsa.2021.441](https://doi.org/10.22034/ipsa.2021.441)

Receive Date: 21 July 2021

Revise Date: 14 December 2021

Accept Date: 15 January 2022

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

Economic transparency is one of the most important indexes in democracies, so failing in control of economic corruption will lead to the political legitimacy of government, trust crisis to civil society and assemblies and cleavage between state and nation. Transparency and incorruptibility of government, governmental and civic elites has important role in healthy, dynamism and consolidation of democracies. Today, corruption or none economic transparency especially from institutionalized one, is the important challenges of democracies or semi democracies. Civil society and their assemblies are as the most important agencies in furthering of transparency, legality, supervision of government and combat with corruption. If civil society infringe of this tasks, then will lead to power based and political- or uncivil society. So, civil society can do important role in preventing of institutionalized and systematic corruption. Economic corruption is one of the important challenges of today Iran's government. Economic corruption diminishes the government's legitimacy and efficiencies and in turn jeopardizes the society's stability and national security. Today, many intellectuals and professional and civic activists participate in anti- corruption demonstrations; governments' reaction to social movements and protests. has been various. Mass media as organizational bodies of social forces and civic society can role in articulating of challenges and critiques, law breakings, corruptions and infringe of citizenships rights and exposed to corrupt individuals and groups in public.opinion's monitoring and evaluations. In practice, if there is free circulation of information and independent civil society and assemblies, then more the political cost and scandal of corruption. In 2021, Iran's rank in economic transparency was 149; this score shows the low level of transparency. If there isn't real and serious anti-corruption action and surveillance, then more

◆ * Corresponding Author:
Khalilallah Sardarnia, Ph.D.
E-mail: kh_sardarnia@yahoo.com

possibility for increased systematization of corruption in Iran. In this study, the authors have tried to answer this question “to what extent, the civil society performance on tackling the economic corruption and institutionalizing the economic transparency has been satisfactory and acceptable, and why? In this study, has been used from two levels of analysis: structural level (by emphasis on government) and Agency level by attention to malfunctions of civil society and civil assemblies.

Methodology

This study has been done with structured interview method with 15 questionnaires with important items follow that: actions of civil society in demanding and economic transparency, achievements and successfulness of civil society, the extent of their faithfulness and serious endeavors in combat on corruption, socio-political and economic impediments and challenges and the extent of attitude – intellectual, cultural and practical supports of society with civil actors and assemblies. In this study, having adopted a qualitative method, through interviewing with university professors- elites and civic activists. The samples of this research composed of: 20 persons of famous civil activists and 20 persons of universities elites and professors and in four specialized course: Political sciences, law, Economics and social sciences. In gender perspective, males are 23 and females are 17 persons. 22 persons have Ph.D. and 18 samples are M.A and Ph.D. candidates.

Results and Discussion

The main question was the evaluation of civil society’s acts and achievement. The majority of interviewees (2 thirds samples) believed that principally there isn’t vigorous civil society in Iran and without serious achievement in combat on corruption and institutionalizing of transparency. The few of interviewees (1 thirds) believe that civil society and assemblies has had good achievements in awakening and informing on economic, causes, contexts and it’s agents especially by using of ICT’s capacities and social networks, but it’s achievements was at the level of awakening and not beyond of that. Civil societies partly have been successful in emphasis on combating on corruption as a public demanding.

In structural perspective, the majority of interviewees believe that the structural – governmental impediments located in the first position in preventing of economic transparency, follow that: political centralism, absence of admirable political pluralism, little independence of civil society, in serious willing in sovereignty, relative economic centralism and absence of serious independence in professional and civil assemblies. In agency perspective, little of semi interviewees believe that civil society hasn’t willing to activity on emphasis on corruption combatting, but partly more than semi of them believe that civil society are eager for this aim but has not yield serious role and action for transparency and combat on corruption due to absence of consensus, common sense, none economic independence and governmental impediments, meanwhile, the structural governmental impediments are more role than agency level (civil

society) in preventing of economic transparency.

In pathological perspective, the absolute majority of samples in this study believe in no transparency, politicization, no faithfulness and serious commitment of civil society in economic transparency. The repercussion of this situation is public in-trust to institutions or trust gap between citizens and civil society. In absence of general trust, no trust to serious public demanding, protection of public opinion and the genesis of public movement for transparency and combat on corruption. The majority of civil society and assemblies has been politicized and couldn't institutionalize corruption counter and transparency as a behavioral culture. Of course, they believe in civil assemblies such as professional and university students unions, media activists and non-governmental organizations (NGOs) as faithful and transparent agents or actors in awakening and furthering of justice and transparency. So, they believe in difference and divide between these actors and parties. In sociological perspective, none companion of masses and social body with civil society is the one most important factor in absence of real achievement for transparency, the most important reasons follow that: none-serious action in civil society to public education and citizenship building, power-based of them and the much political repercussion of companion to civil society in transparency.

Conclusion

Economic corruption is one of the most important challenges of democracies and non-democracies, economic transparency is one of the important indexes in determination of political systems healthy and their legality. Study of economic corruption and transparency needs to multi-level of analysis: macro (governmental), micro (individuals) and intermediate level (civil society and assemblies). Realistic analysis and evaluation the role and performance of civil society in preventing of corruption necessitate a systemic analysis with emphasis on their weakness and achievements, governmental opportunities and limitations and society's supports. The general finding of this study the unacceptable performance of civil society at preventing of economic corruption. The main finding of this study shows the poor performance of the Iranian civil society including Governmental impediments, and lack of legal, potential and encouraging opportunities. On other hand, it is due to the weak and dismal performance of the civil society such as failure in determining priority and demonstrating seriousness to transfer the economic transparency to a public demand and create an effective and continuous social movement, and ultimately, that, due to the deference of opinion between the public and the civil society, has had an effect here as well. In conclusion, some practical recommendations are put forth to foster the supervisory and anti-corruption role of the civil society in theoretical-thought, practical, governmental, and organizational domains.

In final conclusion, the important recommendation for institutionalizing of economic transparency in Iran follows that:

A) In level of civil society and assemblies

1. Education and awakening by civil society with these elements: education and socializing with civic values such as: justice, participation, responsibility,

accountability, incorruptibility, transparency and legality to youth and teenagers
2. Citizenship making with legal, civic and aware to citizenship rights^۳ .
Forming of overarching social movement for legal, transparent and anticorruption as highest aim in public education by civil society. 4. using of cyberspace capacities such as: communication-exchange, identity making and mobilization with the aim of combat against of economic corruption and mobilization of public opinion.5. Empowerment of inter and intra organizational ties and relations for shaping of transparent culture and anti- corruption actions
6. Increasing and extension of institutional offices and membership in country for gaining of masses, citizen and public opinion's protections for transparency, legality and forming an anti- corruption social movement

B) Recommendations in governmental level follows that:

1. Serious will and endeavor in government for give hope and legal, political and fiscal opportunities to civil society with priority to economic transparency and anti-corruption. 2. Realistically, government ought to expose its politics, performance and surveillance institutions for pathology and critique of civil society's elites and activists 3. Much necessity for increased independence of administrative and bureaucratic system from political main-streams for serious combat to economic corruption and rent- seekers. 4. Decrease of state's tenure or enterprise in economy but by manners such as: step by step and gradual, more transparency and public auction, closing of conduits to information rents for rent-seeker and opportunists individuals and groups and continuous monitoring on them 5. Government must pay attention to civil society's monitoring as well as formal and governmental monitoring 6. Realistically attention of civil society and civil activists to logic and necessities of development, civic commitment and responsibility irrespective of political mainstream or wing and party interests.

Keywords: Iran, Civil Society, Political Society, Transparency, Economic Corruption

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نگاه انتقادی و کاربردی به جامعه مدنی و مسئله شفافیت و فساد اقتصادی در ایران

*خلیل اله سردارنیا^۱ ID، مریم بنهیی^۲ ID

۱. استاد گروه علوم سیاسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی از دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/details/61C15248CF067EFA/6%

20.1001.1.1735790.1400.16.4.1.0

چکیده

یکی از مهم‌ترین شاخص‌های مربوط به مردم‌سالاری و دموکراسی، شفافیت اقتصادی است و به تبع آن، عدم کنترل فساد اقتصادی، موجب تضعیف مشروعیت سیاسی حکومت می‌شود. در این پژوهش تلاش شده است با استفاده از روش تبیینی کیفی از طریق مصاحبه با نخبگان و فعالان مدنی دانشگاه شیراز به این پرسش پاسخ داده شود که «جامعه مدنی تاجه‌اندازه در عرصه مبارزه با فساد اقتصادی و نهادینه کردن شفافیت اقتصادی موفق بوده است و چرا؟» یافته و برابند کلی، حاکی از ضعف بودن کارنامه جامعه مدنی در راستای پیشگیری از فساد و شفافیت اقتصادی بود. این کارنامه از یک‌سو، ریشه در موانع و محدودیت‌های حکومتی و فقدان فرصت‌سازی‌های مؤثر قانونی، عملی، و تشویقی مطلوب برای ایفای نقش بهتر جامعه مدنی دارد و از سوی دیگر، نتیجه ضعف و کاستی‌ها در خود جامعه مدنی، اعم از عدم اولویت‌گذاری و تلاش جدی برای تبدیل شفافیت اقتصادی به درخواست عمومی و ایجاد یک جنبش اجتماعی مؤثر و مستمر است. سرانجام اینکه در سطح گسترده‌تر، عدم همراهی افکار عمومی و جامعه با جامعه مدنی در این کارنامه نسبتاً مردود، تأثیرگذار بوده است. در پایان، پیشنهادها و عملی‌ای برای تقویت نقش نظارتی و ضدفساد جامعه مدنی در ساحت‌های نظری-فکری، نهادی، اقدامی، و حاکمیتی طرح شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۴/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۹/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۵

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

ایران، جامعه مدنی،

جامعه سیاسی،

شفافیت، فساد

اقتصادی

* نویسنده مسئول:

خلیل اله سردارنیا

پست الکترونیک: kh_sardarnia@yahoo.com

مقدمه

یکی از مهم‌ترین شاخص‌های مربوط به مردم‌سالاری و دموکراسی، شفافیت اقتصادی است و اگر فساد اقتصادی کنترل نشود، دموکراسی با چالش‌ها و کاستی‌های جدی روبه‌رو می‌شود. فساد اقتصادی، به‌شدت بر اعتماد سیاسی مردم به حکومت یا اعتماد نهادی تأثیر می‌گذارد و سبب ایجاد شکاف دولت-ملت و بحران مشروعیت حکومت می‌شود. شفافیت و فسادناپذیری حکومت، نخبگان حکومتی، و کنشگران غیرحکومتی، در سلامت، پویایی، و تحکیم مردم‌سالاری یا دموکراسی، نقش مهم و سازنده‌ای دارد. امروزه فساد یا عدم شفافیت اقتصادی، به‌ویژه از نوع سیستمی و نهادینه‌شده، مهم‌ترین چالش دموکراسی‌ها یا نیمه‌دموکراسی‌ها است. به‌طورطبیعی، گسترش آگاهی‌ها و افشاگری‌های سیاسی-اجتماعی و انقلاب‌های خاموش فکری و نگرشی و شکاف نسلی ناشی از جهانی‌شدن، انقلاب ارتباطات و اطلاعات، و نوسازی، در ایجاد این چالش برای کنشگران حکومتی و غیرحکومتی بسیار تأثیرگذار بوده‌اند. جامعه مدنی و نهادهای مدنی تشکیل‌دهنده آن، کارگزاران و کنشگران بسیار مهمی برای پیشبرد شفافیت، قانونمندی، نظارت‌پذیرسازی حکومت، و جلوگیری از فساد اقتصادی به‌شمار می‌آیند. از دهه ۱۹۹۰ به‌این‌سو، در ادبیات جامعه‌شناسی سیاسی جدید، بر محوریت نقش جامعه مدنی در پیشبرد اخلاق و اصول مدنی-دموکراتیک، از جمله حقوق بشر، قانونمندی، شفافیت، و فسادناپذیری در عرصه‌های حاکمیتی و اجتماعی، توجه و تأکید زیادی شده است. اگر جامعه مدنی از این وظایف خود فراتر رود، به‌سوی جامعه شبه‌مدنی یا «جامعه سیاسی قدرت‌بنیاد»، سوق خواهد یافت. رسانه‌های جمعی، به‌عنوان زبان نیروهای اجتماعی و جامعه مدنی، می‌توانند نقش چشمگیری در بیان چالش‌ها و نقدها، قانون‌شکنی‌ها، فساد و نقض حقوق شهروندی داشته باشند و قانون‌شکنان و مفسدان، اعم از دولتی و غیردولتی، را در معرض نقد و در تیررس افکار عمومی قرار دهند. درواقع، اگر گردش آزاد اطلاعات و نهادهای مدنی مستقل وجود داشته باشد، هزینه عمل مفسدانه بالا خواهد بود؛ بنابراین، گرایش‌ها و بسترهای جرم‌خیز فساد، کمتر خواهد شد؛ درغیراین‌صورت، با کاهش رسوایی و هزینه عمل مفسدانه، این پدیده زشت به فرهنگ و رفتاری عادی و نهادینه در جامعه تبدیل خواهد شد. جامعه مدنی می‌تواند نقش مهمی در جلوگیری از نظام‌مند شدن فساد داشته باشد. در ایران از دهه ۱۳۷۰ به‌این‌سو، شاهد گسترش و تحول نسبی در عرصه جامعه مدنی، نهادهای مدنی تشکیل‌دهنده آن، و رسانه‌های جمعی، به‌عنوان زبان جامعه مدنی بوده‌ایم.

در واقع، رسانه‌های جمعی و مطبوعات، موضوع‌های گوناگون جامعه، از جمله شفافیت و فساد اقتصادی را در دست‌ورکار خود قرار داده و بخش مهمی از ادبیات خود را به این موضوع اختصاص داده‌اند. نقش چالش‌گرانه و آگاهی‌دهنده مطبوعات و جامعه مدنی در زمینه قانون‌شکنی‌ها، فساد اقتصادی، و رانت‌جویی را نمی‌توان نادیده گرفت؛ زیرا خود این چالشگری، سرچشمه نظارت‌پذیرسازی و ایجاد چالش در حاکمیت برای انجام اقدامات جدی در راستای مبارزه با فساد بوده است. با وجود این، نهادهای مدنی و جامعه مدنی به دلایلی در انجام وظیفه و نقش خود به‌عنوان سپر دفاعی-نظارتی و حامی عدالت و مصالح جمعی، با نقطه مطلوب فاصله زیادی دارند و در مواردی، خود رهبران و مدیران تشکلهای حزبی و برخی دیگر از تشکلهای جامعه مدنی دچار فساد اقتصادی بوده‌اند.

مسئله و پرسش مهم این است که «چرا جامعه مدنی در ایجاد شفافیت اقتصادی و چالشگری حقیقی و صادقانه با فساد اقتصادی و جلوگیری از قانون‌شکنی در عرصه اقتصاد، چندان موفق نبوده و با نقطه مطلوب فاصله زیادی دارد؟» در این پژوهش تلاش کرده‌ایم در قالب دو سطح تحلیل ساختارگرا (در سطح حکومتی) و کارگزارگرا یا کنشگرا (کاستی‌های عملکردی در خود نهادهای مدنی) به این پرسش پاسخ دهیم. این پژوهش از نوع تبیینی-تحلیلی و همچنین، اکتشافی است که با روش مصاحبه انجام شده است. استادان و دانشجویان تحصیلات تکمیلی در حوزه علوم اجتماعی، علوم سیاسی، علوم اقتصادی، و حقوق و همچنین، فعالان مدنی با سابقه، نمونه آماری این مطالعه را تشکیل می‌دهند.

۱. پیشینه پژوهش

جامعه مدنی و فساد و شفافیت اقتصادی، از مهم‌ترین موضوع‌های مورد توجه پژوهش‌های علوم سیاسی و علوم اجتماعی به‌شمار می‌آیند. با وجود این، در ایران کمتر پژوهشی بافت می‌شود که ارتباط این دو مقوله با یکدیگر را بررسی کرده باشد.

در بحث نظری مربوط به جامعه مدنی، کتاب‌ها و مقاله‌های فراوانی وجود دارد که در ادامه برخی از مهم‌ترین آن‌ها را بررسی کرده‌ایم.

نیرا چاندوک (۱۳۷۷) در کتاب «جامعه مدنی و دولت: کاوش‌هایی در نظریه سیاسی» که یکی از منابع پرستند در این زمینه به‌شمار می‌آید، مفهوم جامعه مدنی را در نظریه‌های اندیشمندان کلاسیک و معاصر به تفصیل بررسی کرده است.

هوشنگ امیراحمدی، در کتابی با عنوان «جامعه سیاسی، جامعه مدنی، و توسعه ملی» (۱۳۸۱)، رابطه بین جامعه مدنی و توسعه را مطالعه و واکاوی کرده است. نویسنده در این کتاب، به موضوع‌هایی همچون تحولات اجتماعی و توسعه ملی و نقش جامعه مدنی و نهادهای آن در پیشبرد توسعه در ایران پرداخته است.

در حوزه فساد اقتصادی نیز کتاب «زنده باد فساد»، نوشته علی ربیعی (۱۳۸۳)، از جمله کتاب‌های مهم در این حوزه به‌شمار می‌آید. نویسنده در این کتاب، پس از مرور نظری رویکردهای مختلف درباره فساد، علل فساد در جهان سوم و رابطه آن با ابعاد مختلف اداری، سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی را بررسی کرده و سپس، وضعیت چندین کشور جهان‌سومی را در این زمینه به بحث گذاشته است.

در کتاب «دولت، فساد، فرصت‌های اجتماعی، تعامل اندیشه‌ها در اقتصاد سیاسی توسعه» که توسط حسین راغفر (۱۳۹۵) گردآوری شده است، گروهی از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان علوم اجتماعی از نحله‌های چپ، راست، و میانه، از جمله چامسکی، نورث، والرشتاین، و فوکو کوشیده‌اند پاسخ‌های جدیدی به پرسش‌های قدیمی فراروی جوامع پرتحول کنونی بدهند.

سعید صفری و حمیدرضا نائی (۱۳۸۰) در مقاله‌ای با عنوان «رویکردهای مختلف در مبارزه با فساد»، رویکردهای گوناگون در این زمینه، از جمله نقش جامعه مدنی و افکار عمومی را از زاویه نظری بررسی کرده‌اند.

سیدمحمد معصومی (۱۳۸۶) در نوشته‌ای با عنوان «پیشگیری اجتماعی از فساد» راهکارهای اجتماعی مبارزه و پیشگیری از فساد، همچون دسترسی آزاد به اطلاعات برای همگان، آموزش عمومی و ارتقای سطح آگاهی، تجهیز رسانه‌ای، گزارش‌دهی عمومی و حمایت از افشاکنندگان فساد، و سرانجام، نهادهای مدنی را به‌گونه‌ای مبسوط و نظری بررسی کرده است. معصومی در این پژوهش تأکید کرده است که نهادهای مدنی با اتخاذ راهکارهایی همچون کمک به روند آموزش عمومی، برقراری فرهنگ قانون‌مداری و پیشگیری از فساد، بیان‌سازوکارها و دیدگاه‌های اصلاحی می‌توانند از فساد پیشگیری کنند. با وجود برخی نکات مشترک در این مطالعه با مطالعه پیش‌رو در زمینه توجه به نقش نهادهای مدنی در مبارزه با فساد به‌شکل نظری، معصومی در پژوهش خود به شرایط جامعه ایران و نهادهای مدنی آن و دلایل ریشه‌ای کارنامه ناپذیرفتنی جامعه مدنی در مبارزه با فساد اقتصادی در ایران توجهی نداشته است.

یحیی کمالی (۱۳۹۲) در گزارش پژوهشی «تأثیر شفافیت اقتصادی در پیشگیری و مبارزه با فساد اقتصادی»، تأثیر شفافیت مالی و اداری را بر پیشگیری، کنترل، و سرانجام، مبارزه با فساد اقتصادی بررسی کرده است. در این پژوهش به نقش جامعه مدنی در مبارزه با فساد اقتصادی توجه نشده است.

محسن رنانی و رزیتا مؤیدباقر (۱۳۹۴) در کتابی با عنوان «افول اخلاق و اقتصاد، سرمایه اجتماعی، و توسعه در ایران»، تأثیر کاهش سرمایه اجتماعی را بر افول اقتصادی و فساد اقتصادی بررسی کرده و سپس، راهکارهایی را برای جلوگیری از افول اخلاق و اقتصاد در ایران ارائه کرده‌اند، اما به‌طور خاص، بر نقش جامعه مدنی متمرکز نشده‌اند و بحث و تحلیل آن‌ها بیشتر مبتنی بر شاخص‌های اقتصادی بوده است.

سرانجام، سردارنیا (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «تبیین ساختارگرایی سیاسی اقتصادی از فساد اقتصادی در ایران در دوره پهلوی دوم»، ساختار فساد اقتصادی در دوره پهلوی دوم را با محوریت ساخت سلطانی یا نوپاتریمونیال حکومت و ساخت اقتصاد و دولت رانتیر بررسی کرده است که با موضوع این نوشتار به‌لحاظ زمانی و محتوایی متفاوت است.

در مجموع، به دلایل زیر، انجام این پژوهش ضروری و بااهمیت به‌نظر می‌رسد.

۱. نبود پژوهشی با محوریت مستقیم جامعه مدنی و فساد اقتصادی در ایران؛

۲. نظری بودن پژوهش‌های انجام‌شده یا حداکثر، طرح کلی راهکارهای مبارزه با فساد با نگاه سطحی به نقش جامعه مدنی در این‌باره در ایران؛

۳. رویکرد میدانی با ماهیت اکتشافی با روش مصاحبه در این پژوهش؛

۴. بی‌توجهی به نظریات تخصصی صاحب‌نظران دانشگاهی و نیز خود فعالان مدنی در نهادها و جامعه مدنی برای ارزیابی تخصصی و همه‌جانبه عملکرد و دستاوردهای جامعه مدنی در راستای شفافیت اقتصادی در ایران، کاستی‌ها یا چالش‌های فراروی جامعه مدنی در مبارزه با فساد اقتصادی، و ارائه راهکارهای سازنده برای بهبود عملکرد جامعه مدنی.

۲. چارچوب نظری پژوهش

«جامعه مدنی»^۱ از جمله مفاهیمی است که از تاریخچه دیرینه و کهنی در علم سیاست و جامعه‌شناسی برخوردار است و در طول زمان، همگام با ظهور و بروز اندیشه‌های متفاوت،

1. Civil Society

دستخوش تغییرات بسیاری شده است. در تفکر کلاسیک در یونان باستان، به جای «جامعه مدنی» از مفهوم دولت شهر استفاده می‌شد. در اندیشه ارسطو، بین دولت و جامعه، تمایز و تفکیکی نبود. او جامعه یا دولت شهر را شکل تکامل یافته خانواده‌ها می‌دانست که در آن، تمام نیازهای شهروندان برآورده می‌شد. معادل لاتین دولت شهر، "polis" بود. در یونان باستان، زیست سیاسی و اجتماعی در دولت شهر متمرکز بود، آزادی، پدیده‌ای جمعی بود، و بین حوزه خصوصی و عمومی جامعه، تمایزی وجود نداشت. نخستین بار مفهوم جامعه مدنی در نوشته‌های سیاسی رم باستان به کار رفته است. معادل انگلیسی این مفهوم، "civil"، برگرفته از واژه لاتین "civis" بود. در این دوره، جامعه مدنی، به معنای «جامعه شهروندان» بر مبنای توافق آزاد مردم یا شهروندان، اندیشه مقاومت و حق شکایت از یکدیگر و دولت در دادگاه‌ها به کار می‌رفت.

در عصر رنسانس، با شکل‌گیری ذهنیت مدرن و انسان‌گرایی به جای خدامحوری و در پی آن، در سده هفدهم با وقوع جنبش‌های پروتستانی بر ضد استبداد دینی کلیسا و شکل‌گیری مکتب لیبرالیسم، مفهوم جامعه مدنی، حیات فلسفی جدیدی یافت. مهم‌ترین اصول لیبرالیسم عبارت‌اند از: مصون بودن حریم خصوصی، آزادی فردی، امنیت جانی، و مالکیت. اندیشه‌های جان لاک به بن‌مایه اصلی ایدئولوژی لیبرالیسم کلاسیک تبدیل شد. با گسترش دولت و دموکراسی، تعریف جامعه مدنی بر پایه «وضع طبیعی»، به سوی تعریف جامعه مدنی بر اساس «وضع مدنی» تغییر و گسترش یافت. الکسی دو توکویل، برداشت «خودسازماندهی انجمنی» از جامعه مدنی را ارائه داد (کالدور^۱، ۲۰۰۳: ۱۹-۱۷).

آیا جامعه مدنی، غایت و امر خوب است یا اینکه تنها توصیفی از آنچه هست، چه خوب یا بد؟ به نظر متفکران یونان باستان، این مفهوم، محتوای نیرومند اخلاقی داشت؛ یک جامعه قانونمند که قانونمندی و فسادناپذیری بر مبنای توجه به مصالح عمومی را فضیلت عمومی می‌دانست. به نظر ارسطو، معیار حکمرانی یا حکومت خوب، همانا قانونمندی و توجه به مصالح عمومی و پرهیز از فساد، یعنی توجه به مصالح فردی و گروهی بود (کالدور، ۲۰۰۳: ۲۳). برداشت سیسرونی یا رمی از جامعه مدنی، یک برداشت هنجاری مبتنی بر قانونمندی بود. برای متفکران سده هفدهم نیز، اقتدار مدنی افراد، ریشه در حقوق طبیعی (حق حیات، آزادی، امنیت جانی، و حرمت مالکیت) داشت؛ بنابراین، تا سده هجدهم، برداشت‌ها از

1. Kaldor

جامعه مدنی بر مبنای رویکرد هنجاری، اخلاق بنیاد و غایت محور بودند که امروزه بنیان نظری قانونمندی و شفافیت یا عدم فساد اقتصادی را تشکیل می دهند.

از عصر روشنگری به این سو، متفکران اسکاتلندی، برای نخستین بار، رویکرد توصیفی و واقع نگرانه به جامعه مدنی را مطرح کردند. در این رویکرد، حلقه پیوند طبیعت، حقوق طبیعی، و اخلاق عمومی قطع شد و روش های علوم طبیعی برای مطالعه واقعیت های جامعه انسانی به کار برده شدند. در این رویکرد، به حقایق، تاریخ، اقتصاد، و واقعیت ها توجه شد، نه به نظریه پردازی ذهنی ایدئالیستی. مطالعه هگل درباره جامعه مدنی بورژوازی، مطالعه مارکس درباره سیر تطور تاریخی و پژوهش های اسمیت و ریکاردو در عرصه اقتصادی، از این دسته پژوهش ها به شمار می آیند (کالدور، ۲۰۰۳: ۲۴). در رویکرد توصیفی، جامعه مدنی بر پایه قانون طبیعی، اخلاق، و ایده کلی از پیش موجود که مورد نظر اصحاب قرارداد اجتماعی بود مطرح نمی شد، بلکه در عوض، یک فرایند تاریخی و واقعی به شمار می آمد که دست کم تاحدی، بازتاب فشارهای عمومی، ضرورت پذیرش تدریجی طبقات و بازیگران جدید، و سازش بین طرف های رقیب بود.

البته رویکرد توصیفی مکتب اسکاتلندی، بدون پاسخ نماند و کانت در اواخر سده هجدهم، بار دیگر، برداشت هنجاری از جامعه مدنی را مطرح کرد. در این باره، «قاعده کلی کانتی» می تواند مبنایی برای حقوق بنیادین و رفتارهای بشری به عنوان کانون اهداف یا غایت ها باشد (کالدور، ۲۰۰۳: ۲۵). به نظر کانت، تنش بین انسان به عنوان موجودی خودخواه و غیراجتماعی با انسان به مثابه یک موجود اخلاقی، به ناچار منجر به تن دادن فرد به کلیت یا قاعده کلی اخلاقی می شود. متفکران معاصر، دو برداشت توصیفی و هنجاری را ترکیب کردند که البته بعد هنجاری آن، به عنوان غایت، بر بعد توصیفی و عینی گرایانه آن برتری داشته است. کوهن و آراتو، دو رویکرد توصیفی و هنجاری را ترکیب کرده و سرانجام، برای جامعه مدنی، جنبه رهایی بخشی و مبنای اخلاقی تری قائل شده اند. هابرماس و نوکانتی ها نیز رویکرد غایت گرایانه به این مفهوم را گسترش دادند. در اروپای شرقی، جامعه مدنی به مثابه یک شکل از روشنگری به شمار آمد که افراد می توانند بر پایه حقیقت ها و اخلاق مستدل و نه اصول دیکته شده از سوی دولت، عمل کنند (کالدور، ۲۰۰۳: ۲۷). هابرماس، آراتو، و کوهن، مدافع نوعی گفت و گوی سیاسی و مدنی هستند که آزادی و استقلال فردی را به مصالح جمعی پیوند می زند. یکی از مهم ترین مؤلفه های مصالح عمومی، مسئله شفافیت و عدم انحراف مصالح عمومی به سوی مصالح خصوصی، گروهی، و جناحی است.

از دید لاری دیاموند، جامعه مدنی، حوزه زندگی اجتماعی سازمان یافته، ارادی، خودجوش، و مستقل از دولت است که گستره‌ای از نهادهای صنفی، اجتماعی، گروه‌های مدنی، اقتصادی، فرهنگی، آگاهی دهنده، آموزشی، گروه‌های معطوف به توسعه، معطوف به هدف خاص، مطبوعات، و انجمن‌های داوطلبانه در عرصه عمومی و حفاصل بین عرصه خصوصی و دولت‌ها را دربر می‌گیرد (دیاموند، ۱۹۹۵: ۴). فیلیپ اشمیتز، جامعه مدنی را متشکل از انجمن‌ها، گروه‌ها، و نهادهای میانجی مستقل از دولت و در حفاصل بین خانواده‌ها و دولت می‌داند که مستقل از مقامات عمومی شکل می‌گیرند، قادر به گفت‌وگو و سازمان‌دهی برای اقدام به کنش جمعی برای پیگیری خواسته‌ها و تقاضاهایشان هستند، و فعالیتشان در چارچوب قانون است. او چهار ویژگی یا عنصر را برای جامعه مدنی مطرح می‌کند که عبارت‌اند از: (۱) استقلال دوگانه (هم در شکل‌گیری و هم ایفای نقش)؛ (۲) کنش جمعی هماهنگ؛ (۳) عدم تعدی به حقوق و مصالح دیگری؛ (۴) مدنی بودن؛ برای مثال، گروه‌های مافیایی، ویژگی‌های سوم و چهارم را ندارند (وایتهد، ۲۰۰۴: ۳۰).

از دیدگاه قدرت، جامعه سیاسی بر فرایند کسب، حفظ، و به‌کارگیری قدرت در عرصه روابط سیاسی، سلطه سیاسی، و قدرت سیاسی دلالت دارد، ولی جامعه مدنی، با حوزه عمومی جامعه و پیگیری خواسته‌ها و تقاضاهای گروهی، صنفی، و انجمنی ارتباط دارد نه به شکل مستقیم برای کسب قدرت سیاسی. در جامعه سیاسی، گروه‌های سیاسی بیشتر به کسب قدرت سیاسی و کرسی‌های پارلمانی توجه دارند تا پیگیری خواسته‌های اعضا و مصالح جمعی. گوردن وایت، جامعه سیاسی را عرصه رقابت برای کسب قدرت سیاسی به‌عنوان هدف مستقیم تعریف می‌کند و در مقابل، جامعه مدنی را عرصه اخلاق، قانونمندی، و فضایل اجتماعی، حوزه آزادی و استقلال در مقابل سرکوب، حوزه کثرت‌گرایی در مقابل یکدستی، حوزه خودانگیختگی در مقابل دستکاری، و حوزه پاک‌ی و خلوص در مقابل فساد می‌داند (وایتهد، ۲۰۰۴: ۱۲؛ سردارنیا، ۱۳۹۰: ۷۹). به نظر برخی، تعدادی از اجزای جامعه مدنی یا جامعه سیاسی مانند احزاب در منطقه خاکستری بین دولت و انجمن‌های مدنی قرار می‌گیرند و چنانچه هدف اصلی آن‌ها، نگاه ابزاری به قدرت نباشد، بخشی از جامعه مدنی به‌شمار می‌آیند؛ اما اگر به قدرت‌طلبی و تأثیر فاسدکننده سیاست و قدرت آلوده باشند، جزو جامعه

1. Diamond

2. Whithead

سیاسی خواهند بود (ادواردز^۱، ۲۰۰۴: ۲۶).

به نظر لورنس وایتهد، ویژگی‌های جامعه به ظاهر مدنی، اما در عمل غیرمدنی عبارت‌اند از: (۱) مشارکت غیرفراگیر و محروم‌سازی اقلیت‌ها و برخی گروه‌ها از این فرایند (استیلا اکثریت بر اقلیت)؛ (۲) دست‌اندازی دولت و مقامات حکومتی به جامعه مدنی و جلوگیری از استقلال نهادهای مدنی (دولت سلطه‌جو)؛ (۳) عدم تساهل نهادهای مدنی و تجاوز آن‌ها به حقوق و منافع گروه‌های دیگر؛ (۴) فاصله‌گیری جدی نهادهای مدنی و اعضای آن‌ها از اخلاق مدنی، قانونمندی، و فضایل اخلاقی؛ (۵) دولت ضعیف و تسخیر آن توسط گروه‌های خاص (وایتهد، ۲۰۰۴: ۳۱-۳۴)؛ (۶) اراده معطوف به قدرت سیاسی در گروه‌ها و نهادهای مدنی و گسترش فساد و زدوبند بین آن‌ها و مقامات حکومتی؛ (۷) عدم مسئولیت‌پذیری مدنی رسانه‌ها و عدم انعکاس نقدها و خواسته‌های واقعی مردم؛ (۸) خارج شدن گفت‌وگوها در حوزه عمومی از چارچوب‌های قانونی، برابری، و منطق متقاعدسازی (سردارنیا، ۱۳۹۰: ۷۹).

۳. جامعه مدنی و فساد اقتصادی

«فساد^۲»، یکی از مهم‌ترین چالش‌های دموکراسی‌ها و حکومت‌ها در جهان امروز است و شفافیت و نبود یا سطح پایین فساد، یکی از مهم‌ترین مبانی پویایی و سلامت نظام‌های سیاسی و دموکراسی‌ها به‌شمار می‌آید. فساد به معنای بدبهره‌گیری از مقام و منصب و قدرت عمومی برای منافع و اهداف خصوصی، جناحی، قومی، و طبقاتی و انحراف مقامات حکومتی از مقررات و قوانین با انگیزه‌های شخصی و گروهی، مانند کسب ثروت، قدرت، و منزلت است (تریسمن^۳، ۲۰۰۰: ۹۰-۳۱). این تعریف از فساد، تمام سطوح آن، همچون فساد سیاسی، اداری، و اقتصادی را دربر می‌گیرد. در اختیار داشتن قدرت عمومی و سیاسی، سبب و سوسه شدن برای بدبهره‌گیری از آن می‌شود. برخی از مهم‌ترین مصداق‌های فساد اقتصادی عبارت‌اند از: اعطای امتیازات و تسهیلات به دوستان و نزدیکان، رشوه و اخاذی، فساد گمرکی، بانکی، فساد در بورس سهام، اختلاس، و فساد مالیاتی.

نهادهای مدنی به‌مثابه دروازه‌بانان و سازمان‌های مردم‌بنیاد مدنی و نظارتی برای به‌چالش

1. Edwards
2. Corruption
3. Treisman

طلبیدن حکومت‌های ناپاسخ‌گو و فاسد هستند. اگر سطح توسعه‌یافتگی و نهادینگی نهادهای مدنی، فرهنگ، و اخلاق مدنی و آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی و همچنین، پیوستگی و ارتباط شهروندان با این نهادها بالا باشد و نهادهای مدنی تلاش جدی و کارویژه‌های مدنی، نظارتی، شفافیت، و قانونمندی داشته باشند، سطح فساد اقتصادی و گونه‌های دیگر فساد، کاهش یافته و به پدیده‌ای سازمان‌یافته و سیستمی تبدیل نخواهد شد؛ اما در غیر این صورت، به پدیده‌ای سازمان‌یافته و سیستمی و نوعی فرهنگ رفتاری برای حاکمان، نهادهای مدنی، و شهروندان تبدیل می‌شود. فساد نهادینه‌شده از ویژگی‌های جامعه‌شبه‌مدنی فاسدشده یا جامعه‌سیاسی قدرت‌بنیاد است که پیشتر به آن اشاره شد. نقش نهادهای مدنی و مشارکت آنان در شکل‌دهی به سازوکارهای کنترل اجتماعی با هدف پیشگیری از فساد می‌تواند بسیار ارزشمند باشد.

انجمن‌ها و نهادهای مدنی به چند روش می‌توانند روند پیشگیری و مبارزه با فساد را به پیش ببرند: ۱) آگاه‌سازی، آموزش، و بسیج افکار عمومی شهروندان علیه فساد و نتایج زیان‌بار آن؛ ۲) نظارت عمومی بر روند تصویب، اجرا، و قضاوت قوانین ضدفساد؛ ۳. تلاش برای وارد کردن نخبگان مورداعتماد و کارآمد در امور.

۴. نمای کلی شفافیت و فساد اقتصادی در ایران کنونی

سازمان «بین‌المللی شفافیت» هر سال کشورها را به تفکیک مناطق گوناگون جهان، رتبه‌بندی می‌کند. در سال ۲۰۱۹، در قاره آمریکا، کانادا (با نمره ۸۲ و رتبه جهانی ۸)، ایالات متحده آمریکا (نمره ۷۵ و رتبه جهانی ۱۶) و اروگوئه (نمره ۷۰ و رتبه جهانی ۲۳) به‌عنوان «پاک‌ترین» و ونزوئلا (با نمره ۱۸ و رتبه ۱۶۹)، هائیتی (با نمره ۲۲ و رتبه ۱۵۷)، و نیکاراگوئه (با نمره ۲۶ و رتبه ۱۵۱) به‌عنوان «فاسدترین» کشورها معرفی شده‌اند. در منطقه اروپا و آسیای مرکزی، دانمارک (با نمره ۸۸ و رتبه ۲)، فنلاند، نروژ، و سوئیس (با نمره ۸۵ و رتبه ۳) و سوئد (با نمره ۸۴ و رتبه ۶) به‌عنوان «پاک‌ترین»، و ترکمنستان (با نمره ۱۹ و رتبه ۱۶۷)، تاجیکستان (با نمره ۲۱ و رتبه ۱۶۱)، و ازبکستان (با نمره ۲۲ و رتبه ۱۵۷) به‌عنوان «فاسدترین» کشورها شناخته شده‌اند. در خاورمیانه و شمال آفریقا، امارات متحده عربی با رتبه جهانی ۲۱ به‌عنوان پاک‌ترین کشور منطقه در «شاخص فساد» در جایگاه نخست و قطر در رده دوم پاک‌ترین کشور منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا قرار گرفته است. در این منطقه، کشورهای سوریه (با نمره ۱۴ و رتبه ۱۷۸) و یمن و سودان (با نمره ۱۶ و رتبه ۱۷۵) به‌عنوان فاسدترین کشورها، در پایان فهرست قرار گرفته‌اند (رضایی، ۱۳۹۷: ۳).

در این میان، ایران با نمره ۲۶ در کنار کشورهای آنگولا، بنگلادش، گواتمالا، هندوراس، موزامبیک، و نیجریه قرار گرفته است که همگی رتبه ۱۴۶ را از میان ۱۸۰ کشور به خود اختصاص داده‌اند. این درحالی است که در سال ۲۰۱۸، رتبه ایران ۱۳۸ و نمره آن ۲۸ بود که حکایت از ۸ پله افت رتبه و ۲ نمره کاهش جایگاه دارد. این در شرایطی است که در سال ۲۰۱۷، رتبه ایران ۱۳۰ و نمره آن ۳۰ بود. به این ترتیب، جایگاه و نمره ایران در مبارزه با فساد، در طول این سال‌ها به‌طور پیوسته در حال تنزل بوده است (<https://www.transparency.org>).

جدول شماره (۱). نمره و رتبه ایران در شاخص ادراک فساد از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۰

سال	نمره شاخص ادراک فساد ایران	رتبه ایران در جهان
۲۰۱۱	۲۷	۱۲۰
۲۰۱۲	۲۸	۱۳۳
۲۰۱۳	۲۵	۱۴۴
۲۰۱۴	۲۷	۱۳۶
۲۰۱۵	۲۷	۱۳۰
۲۰۱۶	۲۹	۱۳۱
۲۰۱۷	۳۰	۱۳۰
۲۰۱۸	۲۸	۱۳۸
۲۰۱۹	۲۶	۱۴۶
۲۰۲۰	۲۵	۱۴۹

منبع: اندیشکده شفافیت برای ایران
یکی از مهم‌ترین دلایل چالش‌های کنونی نظام سیاسی جمهوری اسلامی، فساد اقتصادی است که رابطه آن با جامعه مدنی نیز مشهود است. فساد اقتصادی، از درجه مشروعیت و اثربخشی دولت‌ها می‌کاهد؛ تاجایی که می‌تواند دولت‌ها و نظام‌های سیاسی را با بحران مشروعیت و مقبولیت روبه‌رو کند. فساد از هر نوع آن که باشد، ثبات و امنیت جوامع را به‌خطر می‌اندازد و تهدیدی جدی برای امنیت ملی به‌شمار می‌آید. فساد، ارزش‌های اسلامی، اخلاقی، و آزادی سیاسی را مخدوش کرده و از این طریق، مانع توسعه سیاسی و اجتماعی جامعه می‌شود.

واقعیت این است که مبارزه با فساد اداری به‌مثابه گذر کردن از لبه تیغ است؛ زیرا از یک سو، چنانچه مبارزه انجام نشود، فساد روز به روز ریشه‌دارتر می‌شود و از سوی دیگر، اگر مبارزه به‌گونه‌ای غیرمنطقی انجام شود، ترس سرمایه‌گذاران و برهم خوردن امنیت سرمایه‌گذاری را به‌همراه می‌آورد. هرچه اطلاعات دردسترس‌تر باشد، معاملات پنهان، توافق‌های غیررسمی، و بده‌بستان‌های غیرقانونی کمتر شکل می‌گیرد؛ بنابراین، دولت باید برای بهبود سلامت اداری، از هیچ کاری غافل نشود و هرچه زودتر، استفاده از فناوری‌های نو را با

سرمایه‌گذاری در جامعه، نهادینه کند؛ زیرا به‌کارگیری این فناوری‌ها در گمرک و پلیس، تأثیر بسزایی بر کاهش تخلفات داشته است.

۵. روش پژوهش

این مطالعه با روش «مصاحبه ساختاریافته» متشکل از ۱۵ پرسش انجام شده است. مهم‌ترین موضوع‌های موردبررسی پژوهش عبارت‌اند از: «اقدامات و کنش‌های جامعه مدنی در راستای مطالبه‌گری و چالش‌گری درباره شفافیت اقتصادی، دستاوردها و موفقیت‌های جامعه مدنی، میزان صداقت و تلاش جدی برای مبارزه با فساد، موانع و چالش‌های سیاسی-حاکمیتی و اقتصادی، کاستی‌ها و ضعف‌های خود جامعه مدنی و کنشگران مدنی، میزان همراهی فکری-نگرشی و عملی جامعه یا بدنه اجتماعی با کنشگران و نهادهای مدنی و سرانجام، پیشنهادها و عملی‌کاربردنی نخبگان دانشگاهی شيراز در راستای مبارزه با فساد اقتصادی و نهادینه‌سازی شفافیت اقتصادی.

به تناسب سه سطح خرد^۱، میانی^۲ و کلان سیاست^۳، و به منظور واقع‌بینانه بودن و لزوم جامعیت تحلیل، در این پژوهش تلاش شده است که پرسش‌ها، در راستای ارزیابی نقش یا عملکرد، دستاوردها و چالش‌های جامعه مدنی در زمینه مبارزه با فساد و شفافیت اقتصادی در سه سطح یادشده، یعنی بسترها، فرصت‌ها و چالش‌ها یا کاستی‌ها در سطوح خرد (شهروندان)، میانی (خود کنشگران و نهادها یا تشکل‌های مدنی)، و کلان‌حاکمیتی (حکومت و نهادهای حکومتی، سیاست‌ها، فرصت‌ها، و محدودیت‌های موجود برای نهادها و جامعه مدنی) طرح و تحلیل شوند. سرانجام، پیشنهادهایی در راستای تأثیرگذاری و نقش‌آفرینی بهتر نهادهای مدنی و جامعه مدنی با در نظر گرفتن سه سطح یادشده، طرح شده‌اند.

نمونه آماری این پژوهش را ۲۰ نفر از فعالان مدنی با سابقه و ۲۰ نفر از نخبگان استادان دانشگاهی در چهار رشته علوم سیاسی، حقوق، اقتصاد، و علوم اجتماعی تشکیل داده‌اند. از آنجاکه فساد و شفافیت اقتصادی، موضوعی بین‌رشته‌ای و دارای زمینه‌های تخصصی در ابعاد حقوقی، سیاسی، اقتصادی، و جامعه‌شناختی است، افراد و نخبگان مصاحبه‌شونده، از

1. Micro Level of Politics
2. Meso Level of Politics
3. Macro Level of Politics

بین این ۴ رشته در مجموعه علوم اجتماعی انتخاب شده‌اند تا موضوع به گونه‌ای همه‌جانبه مورد کنکاش و آسیب‌شناسی تحلیلی قرار گیرد. به لحاظ ترکیب جنسیتی، ۲۳ نفر از مصاحبه‌شوندگان، مرد و ۱۷ نفر از آن‌ها، زن و به لحاظ مدرک دانشگاهی، ۲۲ نفر دارای مدرک دکترا و ۱۸ نفر دارای مدرک کارشناسی ارشد بوده‌اند.

۶. تحلیل داده‌ها و نتایج به دست آمده از مصاحبه

در این بخش، در چارچوب سطوح تحلیل خرد، میانی، و کلان، عنوان‌های مرتبط با پرسش‌ها، طرح و داده‌ها و نتایج مصاحبه در قالب جدول، طرح و سپس تحلیل شده‌اند.

۱-۶. ارزیابی اقدامات عملی و میزان موفقیت جامعه مدنی

هدف اصلی این پژوهش، بررسی اقدامات یا عملکرد و میزان موفقیت جامعه مدنی در راستای ایجاد شفافیت اقتصادی و پیشگیری از فساد اقتصادی است. در جدول شماره (۲)، نظر نخبگان دانشگاهی به گونه‌ای بسیار فشرده ارائه شده است.

جدول شماره (۲). ارزیابی میزان موفقیت جامعه مدنی و اقدامات عملی آن در راستای مبارزه با فساد و ایجاد شفافیت

مصاحبه‌شوندگان	تعداد	نوع ارزیابی	توضیحات
دیدگاه استادان و دانشجویان نخبه تحصیلات تکمیلی دانشگاهی	۱۲ نفر	عدم موفقیت	فقدان جامعه مدنی در ایران، فقدان دستاورد مهم و تأثیرگذار
	۶ نفر	نسبتاً موفق	شفافیت و افشای روابط پنهانی در نشریه‌ها و فضای مجازی، افزایش نسبی هزینه عمل مفسدانه، تقدس‌زدایی از مسئولان
	۲ نفر	موفق	تبدیل مبارزه با فساد به مطالبه عمومی، افزایش هزینه عمل مفسدانه، بسیج افکار عمومی در فضای مجازی
دیدگاه فعالان مدنی	۱۳ نفر	عدم موفقیت	فقدان دستاورد فکری و عملی جدی به دلایل ساختاری و کارگزاری موجود
	۵ نفر	نسبتاً موفق	موفقیت در مبارزه منفی مانند امکان شکایت حقوقی نهادهای مدنی از نهادهای دولتی براساس قانون آیین دادرسی کیفری جدید، آگاه‌سازی نسبی قشر متوسط و استفاده نسبی از فضای مجازی
	۲ نفر	موفق	ایجاد مطالبه عمومی در فضای مجازی برای مبارزه با فساد، فعالیت قابل توجه روزنامه‌نگاران مستقل، ایجاد نهادهایی انگشت‌شمار برای مبارزه با فساد مانند دیده‌بان شفافیت، مجمع عدالت‌خواهان، فشار برای تصویب قانون دسترسی آزاد به اطلاعات

بیشتر مصاحبه‌شوندگان (دو سوم) بر این نظر بوده‌اند که اساساً در ایران، جامعه مدنی نیرومندی وجود ندارد و جامعه مدنی موجود نیز فاقد دستاورد و موفقیت جدی در مبارزه با فساد و نهادینه کردن شفافیت بوده است. تعداد کمی از مصاحبه‌شوندگان (یک سوم) بر این نظر بوده‌اند که جامعه مدنی و

تشکل‌های مدنی، به‌ویژه در استفاده از ظرفیت‌های سایبری-اینترنتی و شبکه‌های اجتماعی در راستای روشنگری و افشاگری‌های مربوط به فساد اقتصادی، علل، و زمینه‌ها، و عاملان آن، دستاوردهای خوبی داشته‌اند، اما بیشتر اقدامات انجام‌شده، در حد روشنگری و افشاگری بوده است نه فراتر از آن. همچنین، نهادهای مدنی تاحدی در تبدیل مطالبه مبارزه با فساد به یک خواسته عمومی موفق بوده‌اند. در مجموع، تشکل‌های مدنی در زمینه تلاش برای نهادینه‌سازی شفافیت و پیشگیری از فساد، به‌جز روشنگری، کارنامه قابل قبولی نداشته‌اند؛ به‌ویژه اینکه نتوانسته‌اند افکار عمومی را به‌گونه‌ای جدی و در قالب یک جنبش فراگیر برای اعمال فشار به حکومت به‌منظور ایجاد شفافیت، بسیج کنند.

۲-۶. عوامل و بسترهای ساختاری مؤثر بر فعالیت جامعه مدنی

در اینجا ابتدا لازم است، مسئله ساختار-کنشگر^۱ در دیدگاه گیدنز را به‌اختصار بررسی کنیم. «ساخت یا ساختار» برای اشاره به ویژگی‌های نهادی‌شده جوامع یا نظام‌های اجتماعی سیاسی به‌کار می‌رود که در طول زمان و مکان شکل گرفته و گسترش یافته‌اند. ساخت، عبارت از نهادها، سازوکارهای کنترلی، قواعد و منابعی است که در ایجاد و مفصل‌بندی نظام‌های اجتماعی دخالت دارند (گیدنز^۲، ۱۹۸۴: ۱۷۹). در تحلیل نهادی، ویژگی‌های ساختاری یا نهادینه‌شده، به‌مثابه ویژگی‌های همواره بازتولیدشده نظام‌های اجتماعی بررسی می‌شوند (گیدنز، ۱۹۸۴: ۲۲۰). در رویکرد ساختارگرا، بر نقش قواعد و منابع محدودساز یا تشویق‌کننده، شرایط و بسترهای اجتماعی، دولت و ساخت اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در فهم نوع رفتارهای فردی و اجتماعی تأکید می‌شود و این عوامل در تعیین رفتار عاملان انسانی، مهم و تعیین‌کننده به‌شمار می‌آیند. از این منظر، عدم نقش‌آفرینی کنشگران و نهادهای مدنی تشکیل‌دهنده جامعه مدنی، با توجه به خطوط قرمز و محدودیت‌های سیاسی و فرهنگی-اجتماعی ساختارهای نهادینه‌شده مربوطه تحلیل می‌شود. در جهت دیگر، وقوع دگرگونی‌های دموکراتیک و نقش‌آفرینی مطلوب و مؤثر جامعه مدنی و کنشگران در روند دموکراسی و شفافیت اقتصادی می‌تواند در ارتباط با تسهیلات و فرصت‌های ساختاری و اراده سیاسی حاکمیت برای تحقق این هدف و فرصت‌سازی برای کنشگران دموکراتیک و پذیرش تدریجی خواسته‌های اصلاح‌طلبانه آن‌ها تحلیل شود. برخی از نظریه‌پردازان، مانند لاری دیاموند^۳،

1. Structure- Agency
2. Giddens
3. L. Diamond

بر نقش هر دو سطح کنشگری نیروهای اجتماعی و نخبگان حکومتی و مدنی تأکید و توجه دارند، اما در این بین، تاحدی به نقش فرهنگ و نهادهای مدنی و نیروهای اجتماعی بیشتر توجه می‌کنند. همچنین، با رویکردی کنشگرایانه‌تر بر عواملی همچون اعمال فشارهای پیوسته کنشگران مدنی بر حکومت، انسجام و پیوندهای افقی بین آن‌ها، و یاری‌جویی از نهادهای مدنی جهانی در گذار به دموکراسی و تحکیم آن تأکید می‌کند (دیاموند، ۱۹۹۷: ۴۵).

جدول شماره (۳). ارزیابی تأثیر شرایط ساختاری حاکمیتی بر فعالیت جامعه مدنی

مصاحبه‌شوندگان	تعداد	میزان تأثیرگذاری	توضیحات
دیدگاه استادان و دانشجویان نخبه تحصیلات تکمیلی دانشگاهی	۱۴ نفر	زیاد	عدم تکررگرایی و نظارت‌ناپذیری و ناپاسخ‌گویی حاکمیت، نگاه جناحی و سیاسی حاکمیت به فساد، فاصله‌گیری از رکن جمهوریت، دولت رانتیر و تمرکزگرایی، کنترل کامل دولت بر اقتصاد و عدم شفافیت اقتصادی، عدم استقلال و توانمندی اقتصادی-مالی جامعه مدنی، محدودیت شدید امنیتی جامعه مدنی
	۴ نفر	متوسط	نبودن فرصت‌های کافی برای نهادهای مدنی، استقلال محدود سیاسی و عدم استقلال اقتصادی
	۲ نفر	کم	بی‌انگیزگی و بی‌مهارتی جامعه مدنی، نقش محدود موانع ساختاری و عمدتاً عدم تمایل جدی جامعه مدنی به فعالیت در راستای ایجاد شفافیت اقتصادی و مبارزه با مفاسد اقتصادی
دیدگاه فعالان مدنی	۱۵ نفر	زیاد	دور شدن از معیارهای جمهوریت، فقدان استقلال اقتصادی نهادهای مدنی، فشار قضایی و سیاسی حاکمیت بر فضای فعالیت مدنی، نبودن استقلال قوا به‌طور واقعی، فقدان تمایل جدی به مبارزه با فساد در هسته قدرت مرکزی
	۳ نفر	متوسط	فرایندهای غیرشفاف و غیرپاسخ‌گو در حاکمیت، بی‌طرف نبودن قضات، اقتصاد رانتیر
	۱ نفر	کم	اعضای جامعه مدنی، به‌ویژه در زمان فشارهای موجود باید فعالیت کنند و چنانچه قواعد کار مدنی را بلد باشند، قادر به نقش‌آفرینی خواهند بود.

به نظر می‌رسد، جامعه مدنی و فعالیت آن به شدت تحت تأثیر شرایط ساختاری حاکمیتی و اقتصادی است. در چارچوب نظریه ساختار-کنشگر که پیشتر مطرح شد، استادان و دانشجویان مصاحبه‌شونده بر این نظر بوده‌اند که برتری محدودیت‌های سیاسی، کنترلی، و تقنینی بر فرصت‌سازی‌ها برای کنشگران مدنی و نهادهای مدنی در ایران سبب شده است که نقش جامعه مدنی در پیشگیری از فساد، پذیرش‌ناپذیر و ناموفق باشد. اکثریت مصاحبه‌شوندگان بر این نظرند که تمرکزگرایی سیاسی، عدم کثرت‌گرایی سیاسی قابل قبول، استقلال کم جامعه مدنی، نبود اراده جدی در حاکمیت، تمرکزگرایی اقتصادی نسبی و عدم استقلال جدی

نهادهای مدنی و صنفی، از مهم‌ترین موانع ساختاری و حکومتی در مسیر پیشگیری مستمر از فساد و نهادینه کردن شفافیت اقتصادی بوده‌اند. همان‌گونه که گفته شد، در اینجا منظور، انکار پاره‌ای از اقدامات دستگاه‌های قضایی در مبارزه با فساد نیست، بلکه عدم استمرار و نهادینه‌سازی قاعده‌مند در راستای ایجاد شفافیت اقتصادی است. البته سه نفر از پاسخ‌گویان برای موانع ساختاری حکومتی ایراد و نقص محدودی قائل شده و کاستی را در ضعف و فقدان اراده‌ی جدی در جامعه‌ی مدنی دیده‌اند که درصد آن‌ها، نسبت به نظر مقابل، بسیار کم است.

۳-۶. ارزیابی موانع پیش روی جامعه‌ی مدنی برای مبارزه با فساد

در این قسمت، نخست موانع پیش روی جامعه‌ی مدنی برای پیشگیری از فساد بیان و سپس توضیح داده شده است.

جدول شماره (۳). ارزیابی عوامل دلسردکننده و مانع فعالیت و تأثیرگذاری جامعه‌ی مدنی بر شفافیت و فساد اقتصادی

مصاحبه‌شوندگان	تعداد	موانع	توضیحات
دیدگاه استادان و دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاهی	۱۰ نفر	داخلی	عدم انسجام درونی، فردمحوری و فقدان رویه‌ی دموکراتیک درونی، فقدان درک مشترک و تئوری مشخص، گرایش‌های قدرت‌طلبانه رهبران و فعالان مدنی، نیم‌بندی و ضعف تاریخی و نهادی جامعه‌ی مدنی، نظریه‌محور بودن و غفلت از اقدامات عملی و بسیجی ضدفساد یا عدم اراده‌ی جدی برای مبارزه، عدم اولویت‌دهی به شفافیت‌سازی
	۶ نفر	حاکمیتی	محدودیت‌های سیاسی و کنترلی حکومت و عدم استقلال مالی، فقدان تعریف دقیق حوزه‌ی عمومی و خصوصی در ایران
دیدگاه فعالان مدنی	۴ نفر	داخلی و حاکمیتی	تمام عوامل یادشده در کنار یکدیگر در انفعال جامعه‌ی مدنی نقش داشته‌اند و هیچ‌یک از عوامل داخلی و حاکمیتی را به‌تنهایی نمی‌توان زمینه‌ساز بی‌تفاوتی جامعه‌ی مدنی به مسئله فساد دانست
	۱۱ نفر	داخلی	فقدان ابتکارات و راه‌حل‌های عملی برای مبارزه با فساد، اتحاد نداشتن نهادهای مدنی گوناگون با یکدیگر، کم‌کاری نخبگان و چهره‌های تأثیرگذار، تمرکز بر فعالیت سیاسی به‌جای فعالیت اجتماعی و آموزشی
	۴ نفر	حاکمیتی	مشکلات مربوط به صدور مجوز برای فعالیت، ناامن بودن فضای گزارش‌دهی علیه مفسدان و سایر عوامل ذکرشده در قالب مشکلات و فشارهای ساختاری
	۵ نفر	داخلی و حاکمیتی	تمام عوامل ذکرشده در کنار یکدیگر در انفعال جامعه‌ی مدنی نقش داشته‌اند و هیچ‌یک از عوامل داخلی و حاکمیتی را به‌تنهایی نمی‌توان زمینه‌ساز بی‌تفاوتی جامعه‌ی مدنی به مسئله فساد دانست

از پاسخ مصاحبه‌شوندگان این‌گونه برداشت می‌شود که کمتر از نیمی از آنان، بر این نظر بوده‌اند که جامعه‌ی مدنی، به‌هیچ‌روی اشتیاقی به فعالیت با تمرکز بر فسادستیزی ندارد، اما بیش

از نیم دیگری از مصاحبه‌شوندگان بر این نظر بوده‌اند که جامعه مدنی، خواهان مبارزه با فساد است، اما به دلیل وجود مشکلات درونی‌ای مانند فقدان اجماع نظر و درک مشترک و عدم استقلال مالی و محدودیت‌های حکومتی، نتوانسته است اقدام جدی و همه‌جانبه‌ای را در راستای فسادستیزی و شفافیت انجام دهد. در این بین، نقش محدودیت‌های ساختاری سیاسی و اقتصادی یا حاکمیتی را به مراتب مهم‌تر از کاستی‌های موجود در جامعه مدنی و عدم انسجام فکری، عدم اتحاد درونی، و عدم درک مشترک درباره فسادستیزی، به‌شمار آورده‌اند.

۴-۶. شفافیت و صداقت جامعه مدنی در ارتباط با مسئله شفافیت اقتصادی

یکی از معیارهای تعیین‌کننده و تمایزدهنده جامعه مدنی از جامعه سیاسی، بحث صداقت، شفافیت در جامعه مدنی و به تبع آن، تعهد عملی، به دور از منفعت و جناح‌محوری برای نهادینه‌سازی شفافیت و جلوگیری از فساد است. در واقع، جامعه مدنی به دلیل ناشفاف بودن و عدم صداقت، اعتماد عمومی به نهادهای مدنی را از دست می‌دهد و شهروندان، آن‌ها را در زمره جامعه شبه‌مدنی و سیاسی قدرت‌بنیاد قرار می‌دهند.

جدول شماره (۴). ارزیابی صداقت و شفافیت در عملکرد جامعه مدنی ایران

توضیحات	صداقت	تعداد	مصاحبه‌شوندگان
سیاست‌زده، عدم شایستگی و تعهد مدنی، وابستگی به قدرت و حاکمیت، درگیرشدگی برخی در فعالیت‌های فسادآمیز اقتصادی، فقدان قانون ملزم‌کننده شفافیت، کم‌توجهی به خواسته‌های واقعی مردم، در برخی موارد، منابع درآمد غیرقانونی، تمرکز بر قدرت‌یابی به‌جای فعالیت اجتماعی	عدم شفافیت و صداقت	۱۸ نفر	دیدگاه استادان و دانشجویان نخبه تحصیلات تکمیلی دانشگاهی
شفاف است؛ چون اصلاً تراکنش مالی قابل توجهی در این نهادها وجود ندارد؛ صداقت دارد، چون به دلیل هزینه بالای عمل مدنی هنوز پایبند به این فعالیت است.	صداقت و شفافیت	۲ نفر	
فقدان فرهنگ شفافیت در تاریخ ایران، ازهم‌گسیختگی نظری، عدم درخواست مردم و دولت از این نهادها برای شفاف‌سازی عملکردشان	عدم صداقت و شفافیت	۱۶ نفر	
شفافیت وجود دارد، چون حاکمیت در مورد تأمین مالی این تشکله‌ها به‌ویژه از خارج کشور حساس است؛ وجود شفافیت به دلیل نیاز به عبور از فیلترهای قضایی؛ صداقت در عمل مدنی به دلیل اجباری نبودن ذات این اعمال	صداقت و شفافیت	۴ نفر	دیدگاه فعالان مدنی

اکثریت قاطع جامعه آماری مورد مصاحبه در این پژوهش، بر شفاف نبودن، سیاست‌زدگی، و عدم صداقت و تعهد جدی در جامعه مدنی در ایران برای شفافیت اقتصادی باور دارند. نتیجه چنین وضعیتی، بی‌اعتمادی عمومی به نهادها یا شکاف اعتمادی بین شهروندان و نهادها یا

جامعه مدنی است. در نبود اعتماد یا گسترده‌گی شکاف، نمی‌توان به مطالبه‌گری جدی عمومی، پشتیبانی افکار عمومی، و ایجاد جنبش یا کنش جمعی برای شفافیت و فسادستیزی اقتصادی امیدوار بود. مصاحبه‌شوندگان بر این نظر بوده‌اند که بیشتر نهادها و کنشگران مدنی، دچار سیاست‌زدگی شده‌اند و از ارزش‌های مدنی فاصله گرفته و به سوی قدرت بنیادی و گاهی حتی به درگیرشدگی در فساد و رانت‌خواری سوق یافته‌اند و در عمل، نتوانسته‌اند فرهنگ رفتاری و کنش جمعی ضدفساد را خلق و نهادینه کنند.

اما مصاحبه‌شوندگان بر این نظر بوده‌اند که تمام نهادهای مدنی، ناصداق و ناشفاف یا سیاست‌زده نیستند. در این بین، از کنشگران و نهادهای مدنی‌ای همچون اتحادیه‌های صنفی، انجمن‌های دانشجویی، فعالان رسانه‌ای، سازمان‌های مردم‌بنیاد، و... به‌مثابه کنشگرانی شفاف و متعهد در روشنگری و پیشبرد عدالت‌خواهی و فسادستیزی و ضرورت تبدیل آن به مطالبه عمومی برای اعمال فشار به حکومت برای نهادهای شفافیت و جلوگیری از فساد اقتصادی تلقی و برداشت شده است؛ بنابراین، حساب این کنشگران و نهادهای مدنی واقع در جامعه مدنی را از تشکل‌های حزبی و جناحی جدا کرده‌اند.

۵-۶. ارزیابی تأثیر همراهی جامعه و شهروندان بر عملکرد جامعه مدنی

یکی از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر موفقیت نهادها و جامعه مدنی در پیشبرد دموکراسی، عدالت‌خواهی، و فسادستیزی، مسئله ارتباط دوسویه و همراهی فکری-نگرشی و عملی شهروندان یا بدنه اجتماعی و جامعه با نهادهای مدنی است. طبعاً این همراهی، تابعی از تلاش جدی جامعه مدنی برای آگاه‌سازی شهروندان، تحول‌نگرشی، جامعه‌پذیری سیاسی، توجه جدی به خواسته‌های برحق مردم، و... است. در نبود این همراهی اجتماعی، جامعه مدنی، ضعیف و رنجور و فاقد قدرت تأثیرگذاری بدون پشتوانه عمومی خواهد بود.

جدول شماره (۵). ارزیابی تأثیر جامعه و شهروندان بر عملکرد جامعه مدنی

مصاحبه‌شوندگان	تعداد	همراهی جامعه	توضیحات
دیدگاه استادان و دانشجویان نخبه تحصیلات تکمیلی دانشگاهی	۶ نفر	همراهی و آگاهی جامعه	قشر متوسط آگاه و همراه است؛ جامعه به دلیل دزدگی و گستردگی فساد آماده یک حرکت اعتراضی است.
	۱۴ نفر	عدم همراهی و آگاهی جامعه	عدم همراهی جامعه و بدنه اجتماعی با نهادهای مدنی؛ محدود ماندن همراهی به عده کمی از تحصیلکردگان رده بالای جامعه؛ بی‌اعتمادی عمومی جامعه به نهادهای مدنی و حزبی؛ روحیه انتظار برای یک منجی؛ عدم ایجاد انگیزش در مردم توسط نهادهای مدنی؛ عدم آگاهی‌رسانی واقعی به مردم؛ عدم عضوگیری منظم، عدم آموزش مدنی به توده‌ها؛ عدم ارتباط مستمر نهادی با توده‌های مردم؛ سردرگمی جامعه مدنی؛ سطح پایین فرهنگ مدنی در اعضای عادی جامعه؛ عدم مقبولیت عملکردی نهادهای مدنی در شهروندان؛ عدم تلاش جدی نهادهای مدنی برای جنبش و اقدام جمعی ضدفسادی؛ هزینه بالای سیاسی همراهی در فعالیتهای ضدفساد برای توده‌های مردم
دیدگاه فعالان مدنی	۵ نفر	همراهی و آگاهی جامعه	آگاهی قشر متوسط و جوان؛ تأثیر زیاد فضای مجازی بر همراه‌سازی مردم؛ شکل‌گیری حرکت‌های اعتراضی با کوچک‌ترین جرقه ممکن
	۱۵ نفر	عدم همراهی و آگاهی جامعه	اعتماد به جامعه مدنی؛ بالا بودن هزینه فعالیت مدنی؛ اعتقاد به بی‌نتیجه بودن فعالیت ضدفسادی در ایران؛ نبودن فرصت کافی به دلیل مشغله معیشتی زیاد؛ فقدان روند شهروندسازی مناسب؛ پیاده نشدن کامل اصول دموکراتیزاسیون؛ نبود حس ملی‌گرایی در بین قشر جوان به اندازه کافی

برپایه داده‌های جدول شماره (۵) می‌توان به این جمع‌بندی رسید که یکی از دلایل اینکه جامعه مدنی، دستاورد چشمگیری در عرصه شفافیت اقتصادی نداشته است، عدم همراهی توده‌ها و بدنه اجتماعی با جامعه مدنی است که مهم‌ترین دلایل آن عبارت‌اند از: عدم توجه جامعه مدنی به آموزش عمومی و شهروندسازی، قدرت بنیادین آن‌ها و هزینه بالای همراهی در فسادستیزی.

نتیجه‌گیری

فساد اقتصادی و گونه‌های دیگر فساد، مهم‌ترین چالش دموکراسی‌ها و غیردموکراسی‌ها به‌شمار می‌آیند و شفافیت اقتصادی، یکی از مهم‌ترین شاخص‌ها برای تعیین سلامت و قانونمندی حکومت‌ها و نظام‌های سیاسی است. تحقق یا عدم تحقق شفافیت اقتصادی و پیشگیری از فساد، نیازمند رویکرد سیستمی و چندعلتی با سطوح خرد (افراد)، میانی (گروه‌ها و نهادهای مدنی)، و کلان (حکومتی) است. برپایه رویکرد سیستمی، یکی از

مهم‌ترین کنشگران در عرصه قانونمندی، شفافیت، و پیشگیری از فساد، جامعه مدنی، نهادهای مدنی، و فعالان مدنی هستند. تحلیل و ارزیابی واقع‌بینانه عملکرد و نقش جامعه مدنی در پیشگیری از فساد، به‌عنوان مهم‌ترین نهاد دیده‌بان و نظارتی، مستلزم بررسی نقش آن با رویکرد سیستمی و با توجه به میزان قوت و ضعف موجود در خود آن‌ها، فرصت‌ها و محدودیت‌های حاکمیتی-حکومتی و همراهی یا عدم همراهی جامعه است. از این منظر در این مقاله، رابطه جامعه مدنی و فساد اقتصادی با نظرخواهی تخصصی از نخبگان و فعالان دانشگاهی و مدنی بررسی شد.

در مجموع، یافته و برابند کلی این پژوهش، حاکی از کارنامه نپذیرفتنی جامعه مدنی در پیشگیری از فساد و شفافیت اقتصادی بود. این کارنامه نپذیرفتنی، از یک سو، پیامد و دستاورد موانع و محدودیت‌های حکومتی و فقدان فرصت‌سازی‌های مؤثر قانونی، عملی، و تشویقی مطلوب برای ایفای نقش بهتر جامعه مدنی، از جمله روشنگری، به‌ویژه خلق و آفرینش جنبش اجتماعی با همراهی افکار عمومی و مردم برای نهادینه کردن شفافیت اقتصادی بود. در سطح میانی، این کارنامه، ناشی از ضعف‌ها و کاستی‌های موجود در خود جامعه مدنی، اعم از عدم تلاش جدی برای آموزش نظری، بینشی، فکری و عملی مردم؛ اولویت درجه سوم قائل شدن برای کارکرد شفافیت اقتصادی؛ عدم تلاش جدی برای تبدیل شفافیت اقتصادی به یک مطالبه عمومی و آفرینش یک جنبش اجتماعی مؤثر و مستمر برای عدالت خواهی و پیشگیری از فساد اقتصادی بود. سرانجام اینکه در سطح گسترده‌تر، عدم همراهی افکار عمومی و جامعه با جامعه مدنی، بر این کارنامه نسبتاً مردود، تأثیرگذار بوده است که این عدم همراهی، هم ناشی از بی‌اعتمادی توده‌ها و شهروندان به صداقت جامعه مدنی و دلایل و کاستی‌های طرح‌شده در ارتباط با حکومت و جامعه مدنی بوده است.

در پایان، ابتدا جدول مربوط به پیشنهادها، استادان و دانشجویان تحصیلات تکمیلی درباره بایسته‌های لازم برای شکل‌گیری عملکرد و کارنامه‌ای پذیرفتنی برای جامعه مدنی در راستای پیشگیری از فساد اقتصادی و ایجاد جامعه شفاف، طرح و سپس جمع‌بندی می‌شود.

جدول شماره (۶). پیشنهاد‌های مطرح شده برای اثرگذارتر شدن جامعه مدنی در ایجاد شفافیت اقتصادی

مصاحبه‌شوندگان	پیشنهادها	توضیحات
استادان و دانشجویان نخبه تحصیلات تکمیلی دانشگاهی	حاکمیتی	چندبلوکه شدن قدرت، ایجاد اراده مبارزه با فساد در میان نخبگان سیاسی، تقویت دستگاه نظارتی با کمک نهادهای مدنی، درخواست انتشار شفاف اطلاعات تمام نهادهای کشور، اصلاح کردن و روزآمد کردن و نظارت‌پذیرسازی کل نظام سیاسی کشور، تمرکز بر تقویت احزاب سیاسی کشور، حذف نگرش دیگردشمنی در حاکمیت
	نهادهای مدنی	تمرکز بر آگاهی‌بخشی از طریق شبکه‌های اجتماعی، تلاش برای تغییر دیدگاه مردم از طریق آموزش، تمرکز بر توسعه سیاسی به‌عنوان لازمه مبارزه با فساد، تمرکز بر آموزش همه مردم جامعه به‌عنوان اساسی‌ترین حرکت لازم، تلاش برای نهادینه کردن فرهنگ عمومی پاسخ‌گویی، افزایش حمایت قانونی از افشاکندگانی و جلوگیری از خطر حکومتی شدن فسادستیزی، آموزش شهروندی با استفاده از ارزش‌های مدنی و دینی، همکاری با نهادهای بین‌المللی مبارزه با فساد
دیدگاه فعالان مدنی و حزبی	حاکمیتی	تلاش و اعمال فشار برای قبولانندن گردش آزاد نخبگان در قدرت، اعمال فشار به حاکمیت و دستگاه قضایی برای بالا بردن هزینه عمل فساد با اختصاص مجازات سنگین برای فاسدان و قانون حمایت از افشاکندگانی، ایجاد یک نهاد مشخص با مدیریت افراد دانشگاهی برای نظارت بر تمام قوا به‌ویژه قوه قضائیه
	نهادهای مدنی	ایجاد یک دستگاه نظارتی واحد به‌جای نهادهای پرتعداد و حرکت به سوی خصوصی‌سازی، حذف نگرش دیگردشمنی در جامعه و سیاست ایران و استفاده از نشریه‌ها برای آگاهی‌بخشی و روشنگری، ایجاد دپارتمان‌های تخصصی مبارزه با فساد در دانشگاه‌ها و تلاش برای ایجاد اجماع ملی در میان نخبگان سیاسی منصف از هر دو جناح کشور، ایجاد یک شبکه فکری دانشگاهی برای مبارزه با فساد، تلاش برای ایجاد روحیه ملی در راستای مبارزه با فساد و تبدیل آن به یک مطالبه ملی با همراه‌سازی افکار عمومی و آفرینش بسیج و جنبش فراگیر ضدفسادی

در مجموع، مهم‌ترین پیشنهاد‌های این پژوهش برای نهادینه کردن شفافیت اقتصادی و پیشگیری از فساد اقتصادی با محوریت جامعه مدنی با رویکرد سیستمی عبارت‌اند از:

الف) آموزش، روشنگری و فرهنگ‌سازی توسط جامعه مدنی با مولفه‌هایی همچون: (۱) آموزش و جامعه‌پذیرسازی برپایه ارزش‌های مدنی همچون عدالت، مشارکت، مسئولیت‌پذیری، پاسخ‌گویی، فسادناپذیری، شفافیت، قانونمندی، و... به نوجوانان و جوانان از طریق عضوپذیری، جلسه‌ها و همایش‌ها، بروشورها و نشریه‌ها، و فضای اطلاعاتی در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی؛ (۲) شهروندسازی قانون‌گرا، مدنی، شفاف، آگاه به حقوق شهروندی با محوریت نوجوانان و جوانان از طریق برگزاری نشست‌ها و کارگاه‌های تخصصی برخط اینترنتی و در فضای فیزیکی؛ (۳) تلاش برای علمی کردن آموزش شهروندی از طریق اصرار بر گنجاندن این برنامه و هدف در کتاب‌های درسی، تمرکز انجمن‌های دانشگاهی و مدارس بر برگزاری دوره‌های آموزشی با محوریت حقوق شهروندی، مبانی مبارزه با فساد اقتصادی، قانون اساسی و اصول شفافیت و استفاده از تجربه‌های همتایان بین‌المللی در فضای

جامعه مدنی جهانی؛ ۴) تلاش برای آشنا کردن اصناف گوناگون با حقوق صنفی خود به وسیله انجمن‌های صنفی؛ ۵) ایجاد یک جنبش اجتماعی فراگیر قانون‌گرا، شفافیت‌جو، و فسادستیز به‌عنوان بالاترین هدف آموزش عمومی توسط جامعه مدنی؛

ب) استفاده از ظرفیت‌های ارتباطی-تعاملی، هویت‌سازی، و بسیجی فضای مجازی از طریق: ۱) تشکیل شورای هماهنگی فضای مجازی در بین فعالان و گروه‌های مدنی که اهداف مشابهی دارند تا از این طریق، فرصت مناسبی برای نشر نظرها، هویت‌سازی مدنی و عدالت‌خواهی ضدفسادی و سرانجام، هماهنگ‌سازی برنامه‌ها و اقدامات برای تشکیل پیشبرد جنبش یا کنش جمعی شفافیت‌خواه فراهم شود. در این راستا، می‌توان از نظریه پل زنی و چارچوب نظری گافمن و اسنو استفاده کرد. این دو جامعه‌شناس بر این نظرند که برای موفقیت هر جنبش اجتماعی از جمله فسادستیزی و عدالت‌خواهی سه شرط لازم است که عبارت‌اند از: «پل زنی چارچوب»، در این فرایند، چارچوب‌هایی که به‌لحاظ ایدئولوژیک، سازگار و مشابه و به‌لحاظ ساختاری بی‌ارتباط هستند، به هم پیوند می‌خورند (اوپ^۱، ۲۰۰۹: ۲۳۸). این پیوند زنی بین فعالان جنبش و مردم رخ می‌دهد. فعالان جنبش سعی می‌کنند، برداشت و باورها و ارزش‌های افراد و اعضای بالقوه را با تفسیرهای سازمان جنبش پیوند بزنند؛ بنابراین، کنش جمعی هنگامی رخ می‌دهد که پیام‌های سازمان جنبش با مخاطبان همانند شود. «تقویت چارچوب»، که بر مبنای تقویت ارزشی و عقیدتی، انطباق و کار بست آن برای رویدادهای مشابه به‌کار می‌رود (اوپ، ۲۰۰۹: ۲۳۸). «بسط و تغییر و تحول در چارچوب»، اگر چارچوب کنونی در یک یا چند مورد انطباق نداشت، با کمی تغییر می‌توان آن را حفظ کرد. ۲) استفاده از ظرفیت فضای مجازی به‌گونه‌ای مدیریت‌شده و مدون برای آشکارسازی فسادهای اقتصادی؛ ۳) بسیج افکار عمومی علیه مسدودسازی و سانسور فضای مجازی به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین ابزارهای مبارزه با فساد؛

ج) اقدام جامعه مدنی به نهادسازی برای شکل‌گیری انسجام درون‌سازمانی و برون‌سازمانی به‌منظور ایجاد فرهنگ شفافیت و اقدامات ضدفسادی با مؤلفه‌هایی همچون: ۱) ایجاد «شورای عالی جامعه مدنی» برای برقراری ارتباطات افقی و تعاملی بین همه نهادها و کنشگران مدنی، تعریف و هماهنگ‌سازی وظایف، اقدامات، رسیدن به اجماع نظری، تعریف

1. Opp

راهبردها، و...؛ ۲) تشکیل و برقراری یک شبکه فکری دانشگاهی برای تبیین و آموزش مصداق‌های فساد و اولویت‌های مبارزه با فساد به منظور هماهنگ کردن تحرکات ضدفساد؛ ۳) تمرکز بر درخواست ایجاد یک نهاد واحد در راستای مطالبه شفافیت؛ ۳) تلاش برای پوست اندازی و بازتعریف مناسبات تشکیلاتی به منظور کارآمدسازی درونی نهادهای مدنی با الگو گرفتن از نهادهای مدنی جهانی؛ ۴) تلاش برای دستیابی به استقلال اقتصادی با منابع درآمدی مستقل به ویژه در میان مطبوعات به منظور کاهش وابستگی به دولت و حاکمیت؛ ۵) گسترش دفاتر نهادی و سازمانی نهادهای مدنی و عضوگیری در سراسر کشور برای همراهسازی و جلب پشتیبانی توده‌ها، شهروندان، و افکار عمومی با اولویت شفافیت و قانون‌خواهی و ایجاد جنبش و کنش جمعی در این راستا؛

د) پیشنهادها در سطح حکومتی: ۱) افزایش خوش‌بینی، سعه‌صدر، و امید به جامعه مدنی و فرصت‌سازی قانونی، مالی، و سیاسی برای گسترش نهادهای مدنی با اولویت شفافیت اقتصادی و اقدام مستقل و برگزاری نشست‌ها برای مطالبه‌گری قاعده‌مند، روشنگری، طرح اعتراض‌های مدنی و ضدفسادی و اعتراض‌های دیگر. در این راستا، اشاره به نظریه «حکمرانی خوب» مفید است که به پویاها یا فرایندهای تصمیم‌گیری، چگونگی اعمال قدرت و تعامل دولت و شهروندان (افراد و گروه‌ها) اشاره دارد. به‌طور بنیادین، حکمرانی، به اعمال قدرت، تعامل و پاسخ‌گویی مربوط می‌شود و با این پرسش‌های مهم سروکار دارد که چگونه تصمیم‌ها اتخاذ می‌شوند؟ تصمیم‌گیرندگان، چه کسی یا کسانی هستند؟ تعامل دولت و شهروندان باید چگونه باشد؟ در این نظریه، رابطه تعاملی با جامعه مدنی، نه به‌عنوان مزاحم، بلکه به‌عنوان مکمل و همراه حکومت در زمینه‌های گوناگون، از جمله برقراری شفافیت اقتصادی در نظر گرفته می‌شود (پلامپتر، ۱۹۹۹: ۳). گفتنی است که برای تحقق حکمرانی خوب نه تنها نقش‌آفرینی دولت، بلکه تعامل حکومت، جامعه مدنی، بخش خصوصی، و شهروندان ضروری است؛ ۲) در جهانی درهم‌تنیده و به‌سرعت در حال جهانی شدن به‌سر می‌بریم که مرزهای سیاسی، اقتصادی، و فرهنگی کشورها با سرعت چشمگیری در حال رنگ باختن است؛ از این رو، لازم است که خود حکومت، سیاست‌ها و عملکردهای خود و دستگاه‌های نظارتی را در معرض آسیب‌شناسی نخبگان حکومتی و جامعه مدنی قرار دهد تا از این طریق،

1. Plumptre

چالش‌های کوچک یا نسبتاً بزرگ، گسترده‌تر نشوند. ضرورت دارد که حکومت، زمان‌شناسی، واقع‌بینی، و انتقادپذیری علمی و منطقی در سیاست‌گذاری‌ها را با جدیت بیشتری در نظر داشته باشد تا از این طریق، پیوسته مشروعیت سیاسی خود را بر مبنای حکمرانی خوب، قانونمندی، شفافیت، و کارآمدی، بازسازی و ترمیم کند.

۳) ضرورت استقلال بیشتر نظام اجرایی و بوروکراتیک کشور از جریان‌های سیاسی حاکم به منظور پیگیری جدی مبارزه با مفاسد اقتصادی و رانت‌جویی افراد سودجو: یکی از ملزومات جدی حکمرانی بهتر در ایران، تقویت اراده جدی برای مبارزه با فساد، صرف‌نظر از جریان‌های سیاسی و بدون تبعیض و با شفافیت بیشتر است؛ ۴) کاهش تصدی‌گری دولت در اقتصاد یک امر ضروری است، ولی برای تحقق آن می‌بایست به اجرای گام‌به‌گام آن با شفافیت بیشتر از طریق مزایده عمومی و بستن منافذ رانت‌های اطلاعاتی برای افراد و گروه‌های سودجو و نظارت پیوسته بر نحوه عملکرد آن، بیشتر توجه شود؛ ۵) حکومت برای مبارزه جدی‌تر با فساد بایستی در کنار سازوکارهای نظارتی دولتی یا رسمی، به سازوکارهای نظارتی جامعه مدنی نیز بیش از پیش توجه داشته باشد؛ ۶) جامعه مدنی و کنشگران مدنی نیز می‌بایست واقع‌بینی، منطقی، ضرورت‌های توسعه کشور، تعهد مدنی، و مسئولیت‌پذیری را، صرف‌نظر از نوع جریان سیاسی و منافع گروهی و جناحی، در نظر داشته باشند. متأسفانه همان‌گونه که در طول پژوهش توضیح داده شد بخش قابل توجهی از بازیگران مدنی به شاخص‌های یادشده در حد انتظار توجه نداشته‌اند و اراده‌های معطوف به قدرت و منافع جناحی و گروهی بر منافع عمومی، صرف‌نظر از منافع جناحی، برتری داشته است؛ به گونه‌ای که مفاسد اقتصادی گروه مقابل را پررنگ‌تر کرده و در مقابل، فسادهای اقتصادی خود و گروه یا جریان سیاسی خود را پنهان یا کم‌رنگ کرده‌اند.*

منابع

امیراحمدی، هوشنگ (۱۳۸۱)، *جامعه سیاسی، جامعه مدنی و توسعه ملی*، تهران: انتشارات نقش ونگار.

اندیشکده شفافیت برای ایران، در دسترس در:

www.tp4.ir

چاندوک، نیرا (۱۳۷۷)، *جامعه مدنی و دولت: کاوش‌هایی در نظریه سیاسی*، ترجمه فریدون فاطمی و وحید بزرگی، تهران، نشر مرکز.

خبرگزاری جمهوری اسلامی (۱۳۹۹)، «شفافیت؛ ابزار مبارزه عملی دولت با فساد»، کدخبر ۸۳۸۳۸۶۶۶.

راغفر، حسین (۱۳۹۵)، *دولت، فساد و فرصت‌های اجتماعی*، تهران: انتشارات نقش ونگار.
ریبعی، علی (۱۳۸۳)، *زنده باد فساد: جامعه‌شناسی فساد در دولت‌های جهان سوم*، تهران: انتشارات طبع و نشر.

رنانی، محسن؛ مؤیدباقر، رزیتا (۱۳۹۴)، *افول اخلاق و اقتصاد، سرمایه اجتماعی و توسعه در ایران*، تهران: انتشارات طرح نقد.

سردارنیا، خلیل‌الله (۱۳۸۶)، «تیین ساختارگرایی فساد اقتصادی در ایران»، پژوهشنامه علوم سیاسی، شماره ۱.

_____ (۱۳۹۰)، *درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی جدید*، تهران: نشر میزان.
صفری، سعید؛ نائی، حمیدرضا (۱۳۸۰) «رویکردهای مختلف در مبارزه با فساد»، همایش ملی نظارت و بازرسی، دانشگاه شاهد.

کمالی، یحیی (۱۳۹۲)، *گزارش تأثیر شفافیت اقتصادی در پیشگیری و مبارزه با فساد اقتصادی*، تهران: مرکز مطالعات و پژوهش‌های سلامت اداری و مبارزه با فساد، قوه قضائیه.

معصومی، سیدمحمد (۱۳۸۶)، «راه‌های اجتماعی مبارزه با فساد»، *مجله حقوقی دادگستری*، شماره ۶۱.

هادی زنوز، بهروز (۱۳۸۴)، *تجربیات صنعتی در ایران*، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

Diamond, Larry. (1997), "Rethinking Civil Society", *Journal of Democracy*, Vol. 5, No 03.

Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity press.

Edwards, Michael (2004), *Civil Society*, Cambridge: Polity Press.

Kaldor, Mary (2003), *Global Civil Society*, UK: Blackwell Publishing.

Opp, Karl Dieter (2009), *Theories of Political Protests and Social Movements*, London & Newyok, Routledge.

Plumptre, Tim & Graham, John. (1999), "Governance & Good Governance", *Institute on Governance*, December.

Transparency International (2006). "International Corruption Perceptions Index", Available at: www.transparency.org.

Treisman, Daniel (2000), "The Causes of Corruption ....", *Journal of Public Economics*, Vol. 76.

Whitehead, Laurence (2004), "The Uncivil Interstices Between Civil and Political Society", in: Peter Bunell & Peter Calvert (eds), *Civil Society in Democratization*, USA: Frankass Publication.

